

Богдан Буяк

**МОЛОДЬ ЯК ОСОБЛИВА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА
ГРУПА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Наукове дослідження молоді постійно привертало й привертає увагу багатьох громадських діячів і учених. Питання молоді як частини суспільства вивчають практично всі суспільні науки, розглядаючи «молодь» зі своїх методологічних «предметних» позицій, внаслідок чого відзначаємо різноманіття «предметних» визначень суті молоді. Незважаючи на їх відмінності, вчені різних суспільних наук виходять із загального методологічного принципу: визнання молоді частиною суспільства.

Для розуміння взаємин суспільства і молоді як співвідношення цілого й частини велике значення мають класичні наукові праці античних філософів. Так, на думку Платона, «частина багатоманіття не може бути частиною ані самої себе, ані частиною іншої частини з цієї багатоманітності. Частина може бути лише частиною цілого. Тобто частина множини може розумітися як частина тільки в тому разі, якщо сама ця множина розуміється як щось ціле»¹. В свою чергу, Арістотель вважав, що «цілим називається те, в чого не відсутня жодна з тих частин, складаючись з яких, воно називається цілим від природи, а також те, що так охоплює охоплювані ним речі, котрі утворюють щось одне»².

Будучи частиною суспільства, молодь піддається впливам усіма найбільш значущими процесами й факторами, які зумовлюють соціальні процеси. У свою чергу, будучи активною творчою частиною суспільства, молодь є не тільки об'єктом, на який чиниться суспільна дія, але й суб'єктом процесу взаємодії. Тому, використовуючи методологічні положення, що визначають взаємодію суспільства і молоді як співвідношення цілого й частини, дію суспільства на молодь можна визначати як індукцію, а молоді на суспільство — як дедукцію.

Характер таких взаємин частини і цілого виявляється в диспозиції загальнонародних, державних і приватних молодіжних інтересів при артикуляції й агрегації інтересів різних соціаль-

них спільностей. У конструктивному патерналістському, про- текціоністському відношенні держави до молоді може використо- вуватися весь потенціал державних органів, їх законотворчі, виконавчі та інші повноваження. Навпаки, молодь через моло- діжні об'єднання, які представляють її інтереси, має обмежену правоздатність для самостійного вирішення власне молодіжних проблем і для отримання підтримки держави для їх реалізації.

Суперечності між об'єктивно необхідним включенням особ- ливих інтересів молоді в число суспільних, схвалених і підтри- муваних державою і реальними можливостями реалізації таких інтересів з участю органів державної влади і місцевого самовря- дування, мотивують взаємодію молодіжних об'єднань з органа- ми державної влади і місцевого самоврядування, розвиток меха- нізму державної молодіжної політики.

У свою чергу, органи державної влади і місцевого самовряду- вання спонукають до взаємодії з молоддю, молодіжними об'єд- наннями, розглядають суперечності між потребами держави і суспільства в успішній соціалізації молоді і їх обмеженими можливостями для створення необхідних для соціалізації умов. Крім того, мотивом співпраці органів державної влади з моло- діжними об'єднаннями є необхідність вирішення протиріч, які виникають під час диференціації інтересів суспільства і його молодіжної частини. Ці суперечності також породжують необхідність подальшої взаємодії держави і молоді та розвитку державної молодіжної політики.

Питання визначення поняття «молодь», критерії виділення її в самостійну групу, вікових та інших меж, служать основами полеміки для науковців та практиків у сфері молодіжної проб- лематики. Політологи розглядають молодь як інноваційний ресурс розвитку країни, соціологи — як соціокультурну групу, психологи — як групу з властивими їй психофізичними особли- востями дорослішання особи. Кожній науці властива взаємодія з іншими науками, теоретико-методологічне доповнення кон- цепцій, сумісне використання емпіричних даних досліджень.

У представників усіх наук, мабуть, немає розбіжностей тільки в тому, що молодість — це період між «дитячістю» і «дорослістю» (під «дитячістю» розуміється дитяча несамостійність, не повна правова та інша відповідальність, не повна працездатність, за- лежність від старших; під «дорослістю», навпаки, повна еконо- мічна і політична незалежність, повна правова відповідальність,

працездатність); що молода людина — це вже не дитина, але ще і не цілком доросла, недостатньо самостійна людина.

Відомий російський дослідник молоді І. М. Ільїнський охарактеризував суть проблеми поняття молоді так: «Молодь — поняття конкретно-історичне, залежне від характеру й рівня розвитку суспільства. Визначеного раз і на всі часи, всіма прийнятного поняття «молодь» у світі ніколи не було, немає і бути не може»³.

У процесі багаторічного дослідження молоді були сформовані ряд теорій, основні напрями яких склалися в 20-х — на початку 30-х років ХХ століття. В. А. Лужков виділяє три типові підходи до поняття «молодь» і розглядає наступну класифікацію теорій молоді⁴, що мають сутнісні відмінності парадигм.

Так, **соціально-психологічний підхід** розглядає молодь як носія психофізичних властивостей молодості. У його теорії молодь характеризується як «певний вік зі своїми біологічними і психологічними відносинами, а внаслідок цього — усіма особливостями вікового класу»⁵. У даному підході розглядається не власне молодь, а певний період життя людини — молодість (юність). Теоретичну основу такого підходу створили у своїх працях такі вчені, як: Г. Стенлі Хол, К. Грос, Ш. Блер, А. Фрейд, В. Раях, Е. Фромм, Е. Еріксон та інші.

Субкультурний підхід виокремлює молодь як соціокультурну групу зі специфічним способом життя, стилем поведінки, культурними нормами та цінностями. Теорії Е. Шпрангера, М. Міда, Т. Парсонса, Т. Розака, Ч. Рейча та інших учених розглядають молодь через сукупність властивих їй культурних властивостей і функцій, різноманіття інтерпретацій яких перешкоджає виробленню єдиного визначення молоді, заснованого на більш або менш загальних уявленнях про молодіжну субкультуру.

Стратифікаційний підхід досліджує молодь як особливу соціально-демографічну групу, обмежену віковими межами, із специфічними соціальними позиціями, статусом і ролями, що є об'єктом і суб'єктом процесу спадкоємності і зміни поколінь. Тому, вивчаючи молодь відповідно до такої парадигми, особлива увага зосереджується на її соціальних функціях. У цій групі досліджень виділяються два методологічні напрями: «лінія Маркса» (теорії соціологів марксистської школи) і «лінія Мангейма» (концепція К. Мангейма та його прихильників).

Марксистська концепція молоді була теоретично обґрунтована в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, які поклали початок

визначенню молоді з позиції класового підходу, де за основу береться класове розшарування суспільства⁶. На думку прихильників «лінії Маркса», молоді «взагалі» немає, є молоде покоління певних класів, які по-різному проявляють специфічні характеристики юності: активність, досвідченість, критичність, безкомпромісність та інші.

У 60 — 70-і роки ХХ століття сформувалися теоретичні положення соціальної концепції молоді, що продовжила розробку марксистської концепції молоді в працях І. В. Бестужева-Лади, Л. С. Виготського, С. Н. Іконникової, І. С. Кона, М. Карвата, В. Т. Лісовського, М. Х. Тітми, В. І. Чупрова та інших дослідників молоді того періоду.

Так, В. Т. Лісовський у 1968 році одним з перших дав визначення поняття «молодь» в соціологічній парадигмі «соціально-історичного детермінізму». Він визначив молодь як «покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в зрілішому віці — вже засвоїли освітні, професійні, культурні та інші соціальні функції; залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 30 років»⁷.

На думку В. А. Лукова, таке визначення містило в собі протиріччя класовому підходу і тому не набуло широкого застосування.

Межі змісту визначення були розкриті в роботах І. С. Кона, де він з'єднав соціологічний і психологічний підходи до молоді⁸. Відповідно до концепції К. Мангейма І. С. Кон розробив власний соціально-психологічний підхід і дав якнайповніше визначення поняття «молодь»: «Молодь — соціально-демографічна група, що виокремлюється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища і обумовлених цим та іншим соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації»⁹. Така дефініція була визнана соціологами молоді як основна.

У продовжувачів марксистської концепції молоді, при всіх відмінностях у визначенні її суті, обов'язково підкреслюється така особливість молодіжного вікового періоду, як перехід від «властивостей» дітей до «властивостей» дорослих¹⁰. Цей процес включення людини в життя суспільства як суб'єкта позначається терміном «соціалізація».

Разом з ним застосовується термін «суб'єктивація», який означає процес засвоєння людиною певного соціального досвіду. Зокрема, М. Х. Тітма і Е. А. Саар писали, що, «входячи в суспільне життя, молоде покоління суб'єктивує суспільні відносини та інститути, що знаходяться на конкретному історичному рівні розвитку»¹¹.

І. В. Бестужев-Лада, С. Н. Іконникова та інші ювенологи звертають особливу увагу на те, що соціалізація молоді, набуття нею властивостей соціального суб'єкта має здійснюватися «у свій час»¹². Тривала молодість, на їх думку, є благом для людства, оскільки розширення вікових меж молодості може використовуватися для того, щоб, вступаючи в самостійне життя, громадяни більшою мірою оволодівали соціальним досвідом, що є у суспільства, і в подальшому плідно працювали в суспільних інтересах. Проте таке «продовження молодості» не може бути безмежним, бо, «процес життя людини полягає в проходженні ним різних вікових періодів»¹³ і надмірне збільшення або скорочення одного з вікових періодів порушує єдину лінію розвитку соціального суб'єкта. «Сьогодні у нас «молодь» — поняття безмежне» — писав з цього приводу І. В. Бестужев-Лада. В цю групу споконвіку потрапляли молоді люди, що ведуть свій особливий, молодіжний спосіб життя, внаслідок чого поняття молодь є не стільки віковим, скільки соціальним, історичним.»¹⁴

До «лінії Мангейма» належать концепції, що мають соціологічну спрямованість і відкидають марксистське розуміння суспільства, зокрема, це праці І. М. Ільїнського, Т. Маклера, К. Мангейма, Л. Розенмаєра та інших авторів.

Основу цих концепцій становить запропонована німецьким соціологом Карлом Мангеймом концепція молоді як покоління у відповідному історико-соціальному просторі.

У своїй праці «Діагноз нашого часу» К. Мангейм розкрив положення про те, що у кожного покоління є свій просторово-часовий вимір, дослідження цього покоління здатне дати справжній результат, якщо воно враховує його «історико-культурний простір».¹⁵

Життєвий досвід кожного нового покоління відрізняється від досвіду інших поколінь через зміну соціальних умов, в яких цей досвід був набутий.

У центрі уваги К. Мангейма опинилася проблема встановлення соціологічної функції молоді в суспільстві. Він стверджує, що значення молоді у суспільстві не стабільне: «...завжди є нове

покоління і молодіжні групи, проте, питання їх використання залежить щоразу від характеру і соціальної структури даного суспільства. Молодь — це один з прихованих ресурсів, які є в кожному суспільстві і від мобілізації яких залежить його життєздатність»¹⁶.

У своїх роботах К. Мангейм дійшов до наступних висновків:

1. Динамічні суспільства спираються на зв'язок з молоддю. Молодь «оживляючий посередник, свого роду резерв, який виступає на передній план, коли таке поживлення стає необхідним для пристосування до швидкозмінних або якісно нових обставин». Динамічні суспільства «рано чи пізно повинні активізувати і навіть організувати» молодь як ресурс, який в традиційному суспільстві не мобілізується і не інтегрується, а навпаки часто пригнічується.

2. Молодь виконує функцію оживляючого посередника соціального життя; ця функція має своїм важливим елементом неповну включеність в status quo суспільства. «Ключ до розуміння молоді треба шукати не тільки в розвитку». Цей параметр універсальний і не обмежений ані місцем, ані часом. Вирішальним чинником, який визначає вік статевої зрілості, є те, що «в цьому віці молодь вступає в суспільне життя і в сучасному суспільстві вперше стикається з хаосом антагоністичних оцінок».

3. «Молодь ані прогресивна, ані консервативна за своєю природою, вона потенція, готова до будь-якого почину».

Ідеї К. Мангейма були розвинуті у ряді нових концепцій молоді. Фахівці, що вивчають історію соціології молоді (зокрема, В. А. Лужков), порівнюють його внесок у розвиток соціології немарксистської орієнтації з внеском Маркса, Енгельса, Грамі в марксистську соціологію. Хоча відмінність позицій Маркса і Мангейма під час аналізу молодіжних проблем виявляється «у вузькій зоні деяких початкових філософських принципів».

К. Мангейм ставив питання про співвідношення поколінь, функціональність молоді в суспільній системі. Тези про якість молоді як соціального ресурсу і можливості його реалізації набули концептуального характеру.

Значний внесок у вивчення проблематики молоді вніс російський дослідник проблем молоді, молодіжних організацій, державної молодіжної політики І. М. Ільїнський. Його концептуальні підходи були висвітлені 1991 році в доповіді ООН «Молодь планети: глобальна ситуація у 90-х роках, тенденції

і перспективи» (російською мовою в повному обсязі робота була видана в 1999 році)¹⁷.

Суть концепції полягає в тому, що «молодь — це цінність особливого роду, це головна цінність суспільства, це не тільки поняття демографічне, але також економічне, соціальне, політичне». Ставка на молодь в сьогоденні, на майбутні покоління здатна породити політику суспільства і держави, які працюватимуть на випередження подій, на профілактику явищ, на прискорення розвитку суспільства.

Основні положення концепції:

— «Молодь — це об'єктивне суспільне явище, яке завжди виступає як велика специфічна вікова підгрупа».

— «Молодь — це носій величезного інтелектуального потенціалу особливих здібностей до творчості...».

— «Соціальний статус молоді у всіх конкретних суспільствах і у всі часи в головному однаковий: молодь одночасно об'єкт і суб'єкт соціалізації». В роботах І. М. Ільїнського особливо наголошується те, що молодіжні проблеми є проблемами всього суспільства.

Специфічні проблеми молоді пов'язані з віком. «У будь-якому суспільстві молодість тісно пов'язана з ідеєю залежності»: люди зрілого віку головують в суспільстві, і всі інші вікові групи (діти, молодь, люди похилого віку) повністю залежать від їх волі. «Перед молодими людьми стоїть проблема вибору сфери трудової діяльності, вибору професії», молоді люди вирішують проблему своїх життєвих планів, етичного і духовного самовизначення, вибору чоловіка чи дружини, питання про кількість дітей в сім'ї та інші.

І. М. Ільїнський запропонував нове бачення проблем, що існують між поколіннями. Він вийшов за рамки відносин поколінь як таких і застосував для аналізу відразу дві основи — зміна поколінь і зміна соціального ладу. У доповіді він зробив висновок про те, що можливо і необхідно виховувати молоде покоління, ґрунтуючись на формуванні в особі здібностей вижити, не деградувати, в «жорстких» соціальних природних умовах, що погіршуються. Допомогти кожній людині розвинутися, духовно піднятися, відтворити і виховати нащадків.

І. М. Ільїнський у своїй роботі писав: «Молодь — акумулятор критичних настроїв відносно існуючої діяльності; вона — конденсатор тієї будівельної енергії, яка так потрібна у момент корінних реформ; вона — каталізатор тих трансформацій, які

завжди непомітно і постійно (латентно) відбуваються всередині суспільства. Молодь, таким чином, одночасно і «вибухонебезпечний» руйнівний матеріал, і сила, здатна творити нове»¹⁸.

У новій концепції виховання виокремлені принципи гуманізму, духовності, демократизму, громадянськості і патріотизму, конкурентоспроможності, толерантності, індивідуалізації, варіативності.

Таким чином, політико-соціологічні теорії молоді, незважаючи на їх теоретико-методологічні відмінності, об'єднані прагненням представити молодь через характеристики її соціальності. А «лінія Маркса» і «лінія Мангейма» у багатьох аспектах виявлення соціальної детермінації, зміни поколінь і суб'єктності молоді співпадають.

Саме в молодому віці людина переходить від наслідування старших до самостійного осмислення, прагнення створити щось нове, інколи абсолютно несхоже на те, що було у батьків. Ця інноваційна якість молоді виступає виключно важливим чинником оновлення суспільства, оскільки порівняно з рештою соціальних груп у молодого покоління вища готовність і прагнення до змін з огляду на ряд обставин: нестабільності становища і соціального переміщення-переходу від однієї форми діяльності до іншої; економічної залежності, управлінської несамостійності; неврівноваженого становища в рольовому виконанні функцій, видів діяльності, що знаходяться і втрачаються в міру фізичного, психічного дозрівання, підвищення компетентності.

Для свого реального оновлення суспільство має відкрити для себе молодь як могутній чинник соціальних змін, сприйняти її як соціальну цінність особливого роду, як безцінний капітал.

Завдання оновлення актуальне для нашого суспільства, яке накопичило за десятиліття фантастичний потенціал консерватизму і в якому всьому новому ставився непереборний бар'єр з ідеологічних догм. До молоді вже давно ставляться з тим же побоюванням, що й до найновішого.

Молодь — носій великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань, які вона несе у всі сфери суспільного життя. Молодь фізично найздоровіша частина населення, це життєва сила суспільства, провідник і прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя.

Знати вікову структуру суспільства необхідно для визначення трудових ресурсів країни, питомої ваги дієздатного, економічно

активного населення, розробки планів соціально-економічного розвитку регіонів, областей.

Знати частку молоді у складі населення потрібно для того, щоб визначити її роль у державних і суспільних справах суспільства загалом.

Знати межі поняття «молодь» важливо для проведення в життя молодіжної політики, яка нині напрацьовується в країні. Без цього не можливо визначити, на яку частину населення вона розповсюджується.

Як один з визначальних і провідних підходів у вивченні «молоді» можна виділити соціально-демографічний підхід.

Вікові межі молодості в усіх країнах визначаються в різних рамках.

Молодість як тимчасовий відрізок життя людини посуває свої межі в міру того, як суспільство переходить на вищі ступені свого розвитку, як збільшується тривалість людського життя.

Відповідно до цієї концепції у 1960-х роках в ООН були визначені межі молодіжного віку в інтервалі 15-24 роки. Так, за даними ООН на початку 2000 року населення світу становило 6062 млн. осіб, з них молодих людей віком від 15 до 24 років було 1061 млн. осіб, або 17,5% від загальної кількості, а в 2006 році кількість молоді становила вже 22%. В Україні за 1991 — 2004 роки питома вага молоді збільшилась на 2,2%. Молодь завжди перебуває в авангарді громадських рухів, є своєрідним каталізатором суспільних перетворень в сучасній Україні¹⁹.

У науковій літературі поняття «молодь» визначають як соціально-демографічну групу, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, зумовленого соціально-психологічними властивостями. Вони визначаються суспільним устроєм, культурою, законодавчими соціалізації та виховання, яке здійснюється у даному суспільстві²⁰.

Межі молодіжного віку закріплені в нормативно-правових актах держави. Так, у Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 року мова йде про те, що державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 15 до 28 років, незалежно від їхнього походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, і здійснюється через органи

державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян²¹. Але останнім часом навколо нижньої та верхньої межі молодіжного віку відбувається багато дискусій, в основі яких лежить міркування про продовження періоду молодості. Він залежить від термінів навчання, збільшення віку вступу в трудове життя, досягнення економічної незалежності від батьків, держави та інше. Починаючи з 80-х років ХХ століття загальноприйнятою межею молодіжного віку вважають роки від 14 до 35.

У західній науковій думці, на відміну від поняття «молодь», широко використовується термін «юність». Становище молоді і його вікові параметри визначаються рівнем соціально-економічного, культурного розвитку. У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року вікові межі молодого покоління зазнали подовження. Відповідно до даного закону «...молодь, молоді громадяни — громадяни України віком від 14 до 35 років...»²². Спираючись на його норми, поняття «молодь» можна охарактеризувати як соціально-демографічну групу віком від 14 до 35 років, яка визначається на основі сукупності соціальних, юридичних, економічних, демографічних, психологічних та фізіологічних характеристик. Це дає змогу визначити кількість громадян країни, яких можна віднести під це визначення і відповідно на яких поширюється молодіжна політика держави.

Нижня межа молодіжного віку (після дитячого) пов'язана з такими поняттями, як соціальне становлення, фізичний розвиток, завершення процесу навчання в школі. За відносно короткий період часу молода людина стає фізично й соціально дорослою, в цей час відбуваються головні події в її житті. Вона здобуває освіту, обирає професію, починає трудову діяльність, створює сім'ю, народжує перших дітей. Фактично за невеликий проміжок часу молоді люди декілька разів змінюють свій соціально-демографічний статус.

Закінченням молодості є принаймні чотири найважливіші умови:

а) економічна незалежність, тобто відповідальність за придбання необхідних для власного існування засобів і здатність створювати їх;

б) особиста самостійність, тобто здатність ухвалювати рішення, які стосуються себе у всіх сферах існування, без чужої опіки,

без будь-яких обмежень, окрім необхідних для існування в суспільстві;

в) самостійне розпорядження засобами, якими володіє і які необхідні для життя, незалежно від їх походження;

г) створення власного вогнища, незалежного від батьківського, взяття відповідальності за його підтримку і управління.

Кожна з цих умов є необхідною, але тільки всі разом вони є достатніми.

Практика показує, що кожна з цих умов окремо досягається у різному, деколи досить ранньому віці. Молоді люди одружуються в основному в 22-23 роки; досягають економічної самостійності у 24-25 років. Проте прийнято вважати, що в нашій країні в основному особа повністю формується до 25-30 років, вона набуває визначеного суспільно-політичного, трудового і сімейного статусу, професійної кваліфікації, захопленості улюбленим заняттям, вибирає привілейовані форми відпочинку і т. п.

Використовуючи вищеописані теоретико-методологічні підходи, можна дати комплексну оцінку молоді, як особливої соціально-демографічної групи. Соціально-психологічний, субкультурний, демографічний, соціально-статусний — неповний перелік підходів, у розрізі яких вивчається молодь, визначаються властиві їй риси і властивості.

Усі ці ознаки в комплексі дають змогу охарактеризувати молодь як особливу соціально-демографічну групу, перехідну від дитячої несамостійності, неповної відповідальності за свої вчинки — до дорослості — самовизначення у соціентальності, економічній незалежності. В період молодості громадянин з об'єкта політики держави переходить у стан повноправного суб'єкта суспільного життя.

¹ Усов А. К истории философии. Платон, Аристотель, Декарт / <http://www.us-off.narod.rii/Us7.htm>,

² Аристотель. Соч. В 4 т. Т.1. — М., 1975. — С. 174-175.

³ Вишневыский Ю. Р., Ковалева А. И., Луков В. А., Ручкин Б. А., Шапко В. Т. Практикум по социологии молодежи. — М., 2000. — С. 24.

⁴ Там само. — С.19.

⁵ <http://www.lpur.tsu.ru/Public/art2002/sbomik/052.htm>.

⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии / <http://www.isito.ru/library/authors/Пyin/hrest/Marx.htm>.

⁷ Див.: Лисовский В. Т. Методология и методика изучения идеалов жизненных планов молодежи/ Автореф. канд. дис. — Л., 1968.

- ⁸ Кон И. С. Юность как социальная проблема // Бой идет за человека. — Л., 1965; Кон И. С. Психология ранней юности // Возрастная и педагогическая психология. — М., 2-е изд., 1979; Кон И.С. Эстафета поколений. Заметки о воспитании молодежи // Коммунист. — 1987. — № 4.
- ⁹ Кон И. С. Молодежь // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1974. — Т. 16.
- ¹⁰ Див., наприклад, Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. — М., 1984. — С. 24.
- ¹¹ Титма М. Х., Саар Э. А. Молодое поколение. — М., 1986. — С.3 — 4.
- ¹² Див.: Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. — М., 1984. — С. 16 — 20.
- ¹³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 46. — С. 141.
- ¹⁴ Див.: Бестужев-Лада И. В. Молодость и зрелость: Размышления о некоторых социальных проблемах молодежи. — М., 1984. — С. 16 — 20.
- ¹⁵ Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Молодёжь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы / Ильинский И. М. и др. — М., 1999.
- ¹⁸ Ильинский И. М. Молодежь в процессе обновления // Молодежь в процессе обновления. — М., 1989. — С.20 — 21.
- ¹⁹ Молодь України в алгоритмі суспільного життя [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.ipro.org.ua>
- ²⁰ Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия 2004 [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.multitrade.com.ua>
- ²¹ Закони України про молодіжні та дитячі громадські організації: За станом на 15.10.2000 р. — К.: Парламент. — 2000. — С. 4 — 7.
- ²² Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 р. [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.nbuv.gov.ua>